

Exilioa eta Martin Ugalderen euskarazko ipuingintza

Isabel Etxeberria Ramirez

In: Apaolaza, Xabier; Ascunce, Jose Angel; Momoitio, Iratxe (argk.) (2000): *Hirurogei urte geroago. Euskal erbestearen kultura / Sesenta años después. La cultura del exilio vasco. Aktak-Actas II-2*, Saturrarán, Donostia, 2000: 499-516.

Oso leku berezia hartzen du Ugaldek euskal literaturaren panoraman. Lekua hartzen duela esatea ere askotxo da, beharbada. Inongo euskal literaturaren historietan tokia egiten ez zaiolako oraindik, batetik; bestetik, ez dirudielako bere sorkuntza-prozesuaren zirkunstantziek toki hori bereganatzea ahalbidetzen diotenik. Bizitzaren jira-biren kariatz, euskal literatura estandarra –eskuliburueta azaltzen dena– produzitzen zen eta den zirkuitu edo sistematik at egon delako beti. Euskal autore marjinala izatea suertatu zaio Ugalderi hainbat garai eta arlotan.

Hogeita bost urte zituela, idazle sena puri-purian eta bere lehen saiotxoak kazetaritzaren bitartez eginda, Venezuelarako bidea hartu behar izan zuenean, kasu. Venezuelak askatasuna eskaintzen dio: irakurtzeko, argitaratzeko, kritikatzeko, iritziak emateko, salatzen... bere idazteko eta komunikatzeko grina asetzeko, azken finean. Euskaraz irakurriko duen publikoa, ordea, ez dio ematen Venezuelak. Eta Ugalde, beti irakurlea buruan duela, venezuelar irakurleei zuzentzen zaie beren gaztelera krioilo horretan. Andoainen ezagutu ezin izan zituen –apenas existitzen zirelako, eta ziren eskolan irakasten ez zirelako– euskarazko ereduak ere ez dizkio Venezuelak ematen. Ezta euskarazko sorkuntzara bultzatuko duen euskal kulturagile eta pentsalarien ingurugirorik ere. Bere jaioterria ez den lurraldean, umetakoa ez duen hizkuntzan, bere ama hizkuntza horretan ulertuko ez dion publikoz inguraturik, kultur altxor eta kezka diferentek dituzten pentsalarien artean, bere jaioterriko literaturgintzaren aurrerapausoen apenas berririk gabe, Ugalde lekuz kanpo dagoen euskal senadun idazlea da. Lurraldetasunean marjinala, hizkuntzan marjinala, pentsamenduan marjinala.

Euskaraz bere bidea egiten saiatzen da, halere. Eta harrigarriro ondo, sorkuntza honetan lagun ez diezaiokeen giroan –Venezuelan– eta lagunduko liokenetik –Euskal Herritik– at.

Itzultzen da 1969an. Hondarribian lehen urteak; Donibane Lohitzunen 1973- 1976 bitartean; Hegoaldean berriro ere 1976tik aurrera. Lekuz kanpo berriro ere, halaz guztiz. Euskalgintzaren aurrerapausoak nabarmenak izan dira: euskara batua, normalizaziorako bidea, ikastolak, idazle gazte ausart esperimantatzaileak... Hamar urte emango ditu 55 urte dituen Martin Ugaldek berrikuntza haiek barneratzen eta euskara berri-idatzi-batu-jasoan trebatzen, hogeita urte gazteagoak diren idazleen ondoan bere esatekoa literaturaren bidez azaltzeko.

Batzuetan distantzia geografikoa dela, bestetan distantzia kronologikoa, ez dio mesede handia egin gure azken mende erdi inguruko historiak Ugalderi: maila pertsonal-afektiboan, zalantzarik ez; baina baita arlo profesional-artistikoan ere. Komeni zen lekuan

beharrean beste nonbait zegoela, eta behingoz toki egokian egonda, besteak baino geroago iritsia.

Honen guztiaren ondorio, Ugalderen ausentzia euskal kritikaren zirkuituetan. Gaur egun klasiko bihurtu diren literaturaren historietan eta eskuliburuetan Ugalde ez da azaltzen. Ez Ibon Sarasolak 1971ko bere *Euskal literaturaren historian* ez Jon Kortazarrek *Literatura Vasca: Siglo XXn* ez dute Ugalderen aipamenik egiten. Are gehiago, 1998an Ugalderi buruz elkarrizketa-liburu oso bat kaleratu duen Joan Mari Torrealdaik lerro bakar bat ere ez zion eskaini 1977ko *Euskal idazleak, gaur* testuan; liburuaren azken atalean erantsi zuen euskal liburuen katalogoan Ugalderen ordura arteko obrak jaso baino ez da egiten beste ehundaka izenbururen artean. Euskal Herrira bueltan hasi zen Martin Ugalderen obrari arreta handiagoa eskaintzen. *Iltzalleak* berrargitaratu zuen Ereinek, eta Sendoak ordura arteko obra guztiak *Erroetatik mintzo* izenburupean eta Koldo Izagirrereren hitzaurrearekin. Joan Mari Torrealdaik *Martin Ugalde. Andoaindik Hondarribira Caracasetik barrena* elkarrizketa-liburu sendoa idazten du eta Anjel Lertxundik *Martin Ugalde. Glosak* saiakera modukoa. Aitorpen pertsonalak dirudite, halere, kritika mailan Ugalderen euskarazko literaturgintza oraindik jorratu gabea den ezkerro.

Bere euskarazko obraren azterketa egiteak, jarraitu duen sorkuntza-prozesu berezia dela-ta, merezi badu ere, obraren baitako literatur balioak zilegiztatzen du erabat ahalegin hau. Ez da bakarrik Ugalderen literatur ibilbidea berezia eta aztergarria dela, baizik, zailtasunak zailtasun eta berezitasunak berezitasun, Ugalderen emaitzek euskal literaturaren historiari ekarri oso garrantzitsua egiten lortu dutela.

Gehien landu duen literatur generoan egin du nagusiki halako ekarria: ipuingintzan. Kalitatearen termometroan Ugalderen ipuinek hartzen duten posizio altuaz inor gutxik izango du zalantzarik. Edonori barkatzen zaizkion inperfekzioak –eta Ugalderen kasuan gehiegizko perfekzioak zenbaitetan– alde batera utzita, ez dira ugariak Ugalderen ipuinak baino hobeak edo maila berekoak idatzi dituztenak gure euskal literatura honetan. Kalitatearekin batera, euskal ipuinaren eboluzioan mugarri izan da Martin Ugalde. Lehen ipuin modernoaren egiletzat jotzen dute hainbat autorek. Koldo Izagirrek, esate baterako:

"Euskal literaturaren belaunaldiak direla eta ez direla, Xabier Mendiguren adiskideak berriki esana dit beraiek –euskal idazle gazteek, alegia– ez dutela Saizarbitoriaz aurretiko narratzailerik ezagutzen, eta "ezagutu" aditzak, igartzen diot nik, "errekonozitu, geureetako bezala hartu" esan nahi du oraingoan. (...). Orduan, errukirik gabeko zehaztasun bat gaineratzen dizu euskal idazle gazteak: "Badago salbuespen bat, badago gureetako den bat, kontenporaneo duguna. Funtsean, geure narratzaile premua dugu: Martin Ugalde".¹

Bide beretik doa Anjel Lertxundi:

"Martin Ugalderen *Iltzalleak* da ahozko tradizioarekiko lotura zuzenetik zein kostunbrismoaren bideetatik desbideratzen eta bide propioa egiten ahalegintzen den lehendabiziko euskal ipuin-bilduma.

¹ IZAGIRRE, K., "Hitzaurrea", in UGALDE, M., *Erroetatik mintzo*, Sendoa, Donostia, 1984,9. or.

Sarritan errebindikatu dut *Iltzalleak* euskal ipuin modernoaren hastapen gisa. Gauza bera egin dute, nik dakidala, Inazio Mujika Iraolak, Koldo Izagirrek eta Xabier Mendiguren Elizegik ere".²

Euskal ipuin modernoaren hastapena, beraz. Hastapena, dio Lertxundik, baina honek ez du nahitaez eragile esan nahi. Lehen ipuin modernoan bilduma argitaratu zuen Ugaldek 1961. urtean; Venezuelan argitaratu ere, eta litekeena da oihartzun txikia izango zuela liburuak autorearen jaioterrian. Izagire bera, "premuaz" ari zaigunean, anaia zaharrenaz ari zaigu; baserriaz –modernotasunaz– lehenbizikoz jabetu denaz, baina ez nahitaez senide gazteentzako eredu edo gidari denaz. Arrazoizkoa da pentsatzea aurreko kostunbrismoak eta teknika tradizionalak hautsi zituen lehen ipuin-liburua pertsona gutxi irakurriko zuela Euskal Herrian, eta are gutxiago gerora modernotasunaren "aitzindariak" izango ziren belaunaldikoek.

Exilioaren itzala berriro ere Ugalderekin ekarria tindatzen. Izan ere, Ugalderekin sorkuntza prozesua da, euskal idazleen artean, exilioarekin harreman berezi eta erabakitzaileen artekoa jasan duena. Hiru modutan gutxienez markatu du erbesteak andoaindarraren ibilbidea.

1. *Motibazioa*. Eragin positiboa izan du, hasteko; ez da dena txarrerako izan. Hizkuntza debekatzen zioten lurraldean, eredu literariorik apenas ez zuen tokian, pentsamendu mailako garapen eta trukaketarako lekuri ez zegoen testuinguruan, nekez aurkituko zituen Ugaldek lan intelektualerako motibazio eta bitartekoak.

Exilioaren bitartez ezagututako Venezuelak, ordea, nahi duena idazteko eta argitaratzeko aukera ematen dio, latinoamerikar literatura eskaintzen dio, kultur arloko pentsalariekin harremanak egitea... Ugaldek berak halaxe adierazten du:

"Hirugarren aipamena hau da: «*A veces pienso que si no salgo para Venezuela se hubieran frustrado todos mis sueños de escribir*». Hau ez da afirmazio bat, kondizional lasai bat baizik, eta gauza bera esaten dut gaur. Bestela, esaidazu, idazle izan nahi banuen ere, zer idatzi nuen nik hogeitabost urte nituela irten nintzen arte Euskal Herrian!! (...). Eta hogeita bost urte arte ezer idatzi ez banuen, hemen jarraian agian ez nuela idatziko, pentsa daitekeena da. (...). Venezuelako askatasuna, hemen aurkitutako leku guztietako askatasuna da neuk Venezuelan aurkitu nuena. Gure herrian kondenatua zegoen, han berriz ez".³

2. *Gaiak*. Exilioa literatur sorkuntzarako eragile bezala agertzen zaigu, beraz. Gerran eta ondorengoetan bizitako esperientziei buruzko sorkuntza, neurri handi batean. Hauxe dugu Ugalde eta exilioaren arteko harremanen beste berezitasunetako bat. Lehenetarikoa da Ugalde gerrako kontuetaz idazten (*Iltzalleak*, 1961) eta gai honen ingurukoak etengabe errepikatuko dira bere euskarazko obran. Zauriak ixten hasi, denborak analgesiko –eta

² LERTXUNDI, A., *Martin Ugalde. Glosak*, Andoaingo Udaleko Euskararen Normalkuntzarako Lansaila, Andoain, 1997, 27. or.

³ TORREALDAI, J.M., *Martin Ugalde. Andoaindik Hondarribira Caracasetik barrena*, Jakin, Donostia, 1998, 109-110. or.

anestesiko- lana egin, eta halako kontuak literaturan ikutzen hasi zirenetik gaurko egunera arte Ugalde da geratzen zaigun salaketa ahots bakarrenetarikoa. Hura haragitan bizi eta literatur bide kalitatezkoen bitartez belaunaldi gazteoi eskuratu digu Ugaldek. Bere testigantzarengatik ez balitz, oso pobrea zatekeen gerrari buruz, zuzeneko lekukoaren eskutik, euskal literaturan sartu eta geratutakoa.

3. *Sorkuntza prozesua*. Ez bakarrik Ugaldek nola ikutu dituen gerra eta exilioaren gaiak, baizik eta errealitate hauek nola eragin duten Martinen obran, aztertzea da. Aukera linguistikoen auzia, batetik; bestetik, eta honi lotuta, Venezuelako eta Euskal Herriko publiko eta kritikaren *feedback*ean bere sorkuntzak, erabakiz erabaki, egin duen ibilbidea. Koldo Izagirrek Ugaldez aipatzen duen idazle-bitasun hori,⁴ exilioak eragindakoa, euskal literaturan inon eta inorengan ez dugu topatzen. Aberasgarri gertatu zaio Ugalderi zentzu batean: espainiar eta venezuelar kritikek idazle venezuelarraren dohaiei lekua soberan eskaini diete beren orrialdeetan. Bere jaioterrian, ordea, zenbaiten ulertezintasunaren mina jasan behar izan du Ugaldek. Torrealdai 1998an argitaratu zuen *Martin Ugalde. Andoaindik Hondarribira Caracasetik barrena* elkarriketa liburuan, halako kritikaren errezeloa agertzen du Ugaldek galdetzailearen aurrean:

"Askotan sentitu dut hemengo harreretan susmo bat. Zuri ere sentitu dizut galdera batzuetan. Nahi nuke alderdi hau osorik erakutsi, eta espero dut aurrerago argituko didazula hemengo kezka maliziatu hau".⁵

Eta aurrerago:

"Hau bai, neuk ez dut inoiz erdara, gaztelera, Venezuelakoa kasu honetan, inoiz gaitzetsi. Aitzitik!, maite dut nire idazbide ederra izatea suertatu zitzaidalako. Ez dut uste hau askok ulertu didaten, ez barkatu ere. Ez dira hizkuntzak kondenagarriak, hauek zanpatzeko erabili dituzten pertsona, ideologia eta erregimenak baizik".⁶

Hizkuntz hautaketa egin beharra, bakoitzean egindako bidea, bakoitzetik jasotako harrera... Modu askotara eragin du exilioak Ugalderen produkzioan. Hurrengo orrialdeetan Ugalde eta gerrako eta exilioko esperientzien arteko harreman honen bi norabide nagusiak aztertzen saiatuko gara: nolakoa den Ugaldek euskal literaturari gerrako eta ondorengo esperientzietaz egin dion ekarria, batetik; nola eragin duten esperientzia horiek Ugalderen literatur prozesuan, bestetik.

⁴ "Lekuan lekuko, Ugalde idazle elebakarra da. Bere taldearekiko literatura hari bakarrez lotu ohi du, kutunen eta sakonen zaizkion kodeak erabiliz: venezuelatarrentzat hain berea duten gaztelania kasikan krioiloz, euskaldunentzat euskaraz". IZAGIRRE, K., 9. or.

⁵ TORREALDAI, J.M., 109. or.

⁶ TORREALDAI, J.M., 110. or.

Ugalderen gerrako eta ondorengo esperientziaz

Iltzalleak da Martin Ugaldek euskaraz argitaratu zuen lehen obra (Caracas, 1961). Bere lehen euskarazko liburua izateaz gain, beste zenbait arlotan seinalatu zuen obra honek hasiera bat: Venezuelen argitaratutako lehen euskarazko testua da, batetik; gerrari buruz euskaraz idatzi zen lehen literatur lana, bestetik. Andima Ibiñagabeitia, liburuari egindako hitzaurrean, 1969ko abenduaren 3an Euskararen Egunean sinatutakoan, honela mintzo da:

"Badu beste zerbait liburutxo onek: auxen da, mendeak mende, Venezuelen argitaratzen dan lenengo euskerazko liburua".

"Bearrezkoa genuen euskotarrok ere gudu-literatura gartsu bat, eta literatura orri asiera ezin obeagoa ematen dio Martin Ugalde'k bere ipui auekin. Negargarria, baiña oraindik euskaldun batek ere ez ditu liburuetan euskeraz eman orduko gertari deitoragarriak. Mututasun lotsagarrienean diraute oraindik ere. (...). Euskeraz bear ziran esan gaiñera, Martin Ugalde'k egin duen bezela".⁷

Eta hitz hauekin batera, liburuak izan dezakeen funtzioari buruzko aipamen bat ere:

"Eta bearrezkoa izan kanpora aizatzea, gazteak jakin dezaten zernolako naigabe eta atsekabeekin oretuak izan diran gure askatasun naiak. Gertari samiñok iñoiz gure gaztediak aztuko balitu, akabo gure itxaropena. (...). Euskera gabeko abertzaletasuna antzua eta ilkorra dalako. Eta oraingo gazteak euskerarekin ernaritutako abertzaletasun oparoa nai dute, ez erdal-itsasoan ondatuta dabillen abertzaletasun arroputza. Gure gazte burrukalariek, ementxe arkituko dute beren biotzak berotzeko sua".⁸

Ibiñagabeitiaren hitzak dira hauek, ez Ugalderenak. Autorearen asmoa ez zela oso bestelakoa izango erraza da pentsatzen, hala ere: bat dator Ugaldek zenbaitetan bere idazteko motibazioaz aipatu izan duenarekin eta baita *Iltzalleake*ko testuan bertan aurkitzen diren hainbat ezaugarriekin ere.

Martin Ugaldek bere poetikari buruzko zertzeladak eskaini izan dituenetan –elkarriketetan, hitzaurreetan...– hartzaile izango duen irakurle motaren garrantzia aipatu izan du. Hizkuntzaren aukera egitera bultzatu zuen asmo bera da: irakurle mota bakoitzari berezkoa duen hizkuntzaz eta dagokion gaiaren inguruan zuzentzea, alegia. Kazetaritzaren ikutua nabarmena da honetan. Ugaldek komunikatu nahi du, mezu jakin bat transmititu. Eta horretarako, zenbaitetan erreportaien edo elkarriketen bidea hautatzen duen moduan, beste hainbatetan literaturaren modua bilatzen du. Kontua ez da gozagarria izango den artefakto artistikoa eraikitzea, esateko duena modu artistikoan helaraztea baino.

⁷ IBIÑAGABEITIA, A., "Itz bi" in UGALDE, M, *Hiltzaileak*, Erein, Donostia, 1985, 6. or. Hemendik aurrera 1985eko bigarren ediziotik aipatuko dugu, edonorentzat eskuragarriagoa izango delakoan.

⁸ ibidem, 6. or.

"Es evidente que la parte inicial de esta comunicación la inicia el que escribe. Yo pienso siempre en quien puede leerme. Es para mi un sujeto principal. ¡Como quien escribe una carta! Tengo que saber, y si no lo se tratar de suponer, quien es el que va a poner sus ojos vivos sobre las frases que estoy componiendo como notas de musica. ¡Porque es importante que la letra suene en los oídos del alma!".⁹

"Nik komunikatzeko idatzi dut beti, eta besterako bada ez zait irteten. Estimulo hau behar dut; bestela, alferrik idaztea dela sentitu dut beti".¹⁰

Ugaldek ezagutu dituen bizikizunen artean, irakurle mota bakoitzari amankomunean duten hori kontatzen dio, bai irakurleari bai idazleari egokitu zaizkionak. Emigrazioaren ingurukoak venezuelatarrentzat hango gazteleraz idazten duenean; gerra, euskara, euskal mundua, euskaldunentzat idazten duenean:

"Mi trabajo siempre ha tenido un objetivo, ser lo mas eficaz posible para el país primero, y luego para el partido al que pertenezco. La mayor parte de mis obras en euskera las escribí en Caracas y cada una de ellas trataba de cubrir un vacío. Cuando publique "Umeentzako kontuak" tenia a mis hijos en la cabeza, a todos los niños vascos que no tenían cuentos en su lengua. Mas tarde vino la obra de teatro "Ama gaxo dago", en la que exponía el problema de la lengua, siempre mal comprendido. La madre, el euskera, estaba enferma, y había que tomar conciencia de ello. El "Iltzalleak", que estuvo prohibido aquí, recogía diversas historias de la Resistencia, todas ellas ciertas. "Iltzalleak" eran las fuerzas de ocupación que mataban a nuestros gudarís ante los ojos de todos, aunque no se hablara de ello".¹¹

40 urte zituen Ugaldek *Iltzalleak* argitaratu zuenean; 14 urte baziren Venezuelara iritsia zela; 22 gerra amaitu zela. Lehenagotik bi ipuin liburu zituen kaleratuta gazteleraz (*Un real de sueño sobre un andamio*, 1957, eta *La semilla vieja*, 1958), eta hainbat sari irabazita. Denbora asko da euskara eta aberria hain bereak dituen idazle batek bere hizkuntzaz ezer ez lantzeko. Ulerterraza, halere, euskarazko erreferenterik ia ez zuen pertsonak eta bere idazle sena asetzeko testuinguru egokiena gaztelerazkoa zuenak hizkuntza honetara jotzea bere lehen urratsak ematerakoan. Bizpahiru urtetako kontua baino ez zen izan. 1957an argitaratu bazituen bere lehen gaztelerazko ipuinak, 1959rako bere euskarazko lehen saiakera egin zuen: *Iltzalleak* idatzi, 1961ean argitaratuko zuena.

Ez da harritzekoa liburu hau idatzi izana. Euskaltzalea, abertzalea eta herrigintzan aritua den Martin Ugaldek bere herrikideei euskarazko literatura zor diela sentitu eta *Iltzalleak* bezalako liburua eskaintzen die. Bost ipuin biltzen ditu liburutxoak, bostak gerra garaiko gertakizunen ingurukoak. Lehenengoan, ume bat Nemexio andoaindar abertzalearen atxiloteta eta fusilaketaren lekuko da; bigarrenak euskaldun talde bat eta bi goardia zibilen arteko liskarra trenean dakarkigu; hirugarrenean atxiloteta baten absurdoa salatzen da atxilotuaren familiaren egunerokotasunaren testuingurutik;

⁹ TORREALDAI, J.M., 310. or.

¹⁰ ibidem, 109. or.

¹¹ ibidem, 305. or. Antzeko hitzak topatu daitezke liburu bereko 110. orrialdean ere.

laugarrenean Donostiako Okendo kaleko polizi etxera daramaten atxilotu baten azken uneak kontatzen zaizkigu; eta azkenekoak kuartel baten zelatan dabilzan bi euskaldunena kontatzen du.

Ondotik landutako literaturan gerra inguruko gai hau zenbaitetan errepikatzen bada ere, ez da *Iltzalleak* honetan bezain modu agerian eta zuzenean izango. *Mantal urdina* (1985), *Bihotza golkoan* (1990) eta *Erretiradako tren*a (1997) liburuetaiko hainbat ipuinetan gerrako gaia ikutzen da, baina beti ere jarrera neutral, eutsiago batetik.

Argitaratzeko modutik hasita, salaketa-liburua bihurtzen duten xehetasunak aurkitzen dira. "Iltzalleak", liburuaren izenburua, euskaldun abertzaleak hil dituztenei erreferentzia egiten diena. Azpituuloa: "Iskutun irakurtzeko ipuñak". Ezkutuan, soberan baitzekien Ugaldek liburuaren hedapen ofiziala ia ezinezkoa izango zela, gero frogatu bezala. Bost ipuinetako tituluetaatik bik salaketa egiten dute: "Gizerailza" lehena, fusilaketa bat deskribitzen duena, eta "Alperra" bigarrena, goardia zibil bati erreferentzia egiten diona. 1961eko lehen edizio hartan, Zarauzko Eizmendi irarleak prestatuikoan, Otaño izeneko margolariak hainbat goardia zibilen buruen karikaturekin apaindu zituen portada eta ipuin bakoitzaren hasierako orria, 1985eko berrargitalpenean zoritxarrez desagertu zirenak.

Garbi dago "literatura literaturarengatik" hura ez dela hemen egia hutsa. Salaketa bat egin nahi izan du Ugaldek, bidegabekeria bat agerian jarri. Euskaraz literatura idazteko nahi edo grina edo beharra, eta euskal abertzaleei beren mina paperean jasorik eskaintzeko gogoia, bi asmo horiek batean uztartu nahi izan zituen.

Onestasun handiz aipatu izan du Ugaldek salaketa asmo oso ageria duen literatura ez duela gustoko, baina berak ere halakoak idatzi dituela noizbait. *Iltzalleak* buruan zuela dirudi...

"Moralina ez dut gustoko, baina nire idazlanetan ere agerian ikustea ere gertatzen zait, batzuetan ebitatu nahi badut ere, zeren eta ez naiz ni sermoilari, ez zait behintzat polita iruditzen; nahiko lan badu bakoitzak berearekin. Baina bekatuak egiten ditugu, seguru".¹²

"Literatura konprometitua ez zait sekula gustatu, goardian egoten naiz, neronean ere. Defenda daiteke bakoitzak defendagarri sumatzen duena, edo uste duena, baina aitortu behar genuke nolabait bekatua".¹³

"Y el escritor puede hacer literatura "comprometida", allá el, aunque no es recomendable y todos hemos caído alguna vez en esta tendencia aunque nos parezca que debilita el relato".¹⁴

Ikuspuntua da ipuinen helburu transzendentea agerian ipintzen duen bitartekari nagusia. Lehenengo ipuinean izan ezik, hirugarren pertsona kontatzen du. Lehenengoan, lehen pertsona, ume baten ikuspuntutik. Narratzaile objektibo, kanpokoa, hotza da, edo ematen du printzipioz. Baina ez da hala. Kontalariak, modu batean edo bestean, beti

¹² ibidem, 141. or.

¹³ ibidem, 246. or.

¹⁴ ibidem, 306. or.

seinalatzen du zeinen alde egon behar den. Irakurlea gidatu egiten du. Askotarikoak dira narratzailearen ikutuak. Zenbaitetan adjetibo jakin bat sartzea; bestetan, pertsonaiak deskribitzeko erabilitako irudiak; beste hainbatetan, pertsonaiak izendatzeko modua:

"Guardiazibilek elkar begiratu zuten, *maltzurki*, eta ate barrura lepoak batera luzatu zituzten".¹⁵

"Gero, bere paparra *oilar* batek bezala harrotu eta erregekume bat balitz bezala geratu zen".¹⁶

"Beren ixkiluak apuntatzen zorrotzutako *ezten begiratu* haiekin beti zerbait *zulatzeko zain*".¹⁷

"Eta tren mixtoaren azkenengo bagoi beltz hartan, "triki-triki, xiz... kan-klar": *hiru gizon eta bi guardiaibil*".¹⁸

Informazioa isilduz ere lortzen da halako efektua:

"-¡Le decimos que ahora mismo, como esta!... -entzun genuen.
Gero, Nemexioren hitz apal eta ixil batzuk.

Eta gero berriz:

-¡Le digo que no hay tiempo, suba al camion!, ¡rojo!!...".¹⁹

Zehar estilo librean ere erabiltzen du zenbaitetan. Halakoetan beti sofritzen ari diren pertsonaien pentsamenduak dakartzki, herritarrenak. Irakurlea gidatzeko beste modu bat, azken batez.

"Thes egin ahal balu! Nondik? Eta bertan hilko balitz? Bertan nola hil?... Bada, ez zekien bada, bihotz atake batek emanda edo... ez zekien bada! Heriotz arina izango litzateke hau!..."²⁰

Lehenengo ipuinean, lehen pertsona erabiliz kontatzen duenean ere, ume baten ikuspuntua hartzen du. Deskribatzen duen gizerailtzaren bidegabekeria areagotuta geratzen da ume baten begi garbiak baldin badira guztiaren lekuko eta transmisore.

Ipuinaren legeei jarraituz, ezinbestekoa den informazioa bakarrik eskaintzen du narratzaileak. Pertsonaien aurkezpenean ere, deskripziorik ez du ematen. Irakurlea ideologikoki gidatzeko, ordea, salbuespenak egiten ditu. Hala gertatzen da, adibidez,

¹⁵ UGALDE, M., 332. or.

¹⁶ ibidem, 28. or.

¹⁷ ibidem, 37. or.

¹⁸ ibidem, 38. or.

¹⁹ ibidem, 18. or.

²⁰ ibidem, 45. or.

"Gizerailtza" ipuinean, non Nemexio, hil egingo duten herritar abertzalea, deskribitzen duen pertsonaia bakarra den:

"Nemexio herrian zen gizonik onenetakoa zen. Elizkoia, sendi maitea, inori kalte egin baino lehenago edozer gauza egingo lukeen gizona. Abertzalea bai, fina; egiazko gizonari dagokion senide maitasunarekin batera bere hizkuntza eta herriarekin jarraiki izan zen gizona".²¹

Narratzailearen erabilerak zenbaitetan literaturatik haratagoko asmoa agerian uzten badu ere, materialen hautaketak kontrako efektua du. Honetan Ugaldek hurrengo liburuetan garatuko duen dohaiaren lehen aztarnak aurkitzen dira. Bidegabekeria handiak eta egoera jasanezin latzak adierazteko, autoreak egunerokotasunaren detaile nimiñoetara jotzen du. Euskaldunek kanpotik datozkien goardia zibilengandik jasaten duten etengabeko zapalkuntza agerian uzteko, jendez gainezka doan trenean eserlekua bereganatzen duen goardia zibilarena kontatzen du. Bide beretik doa narratzaileak egunerokotasunaren hainbat detaile sartzea. "Gizerailtza" ipuinean, adibidez, Nemexio abertzalea atxilotzera gauzez iristen direnean:

"«Tan, tan, tan, tan!»... lau ate jokada berri; baina lehen baino burrunbatsuagoak. Eta buila puska bat ere entzun nuen kalean. Nemexio jaiki, atea ireki eta eskaratzera abiatu zen.

Bere emazteak esan ere egin zion:

– *Hankautsik ez zaitzela ibili, Nemexio...*"²²

Eta atxilotzen dutenean:

"Andreak ez zion kasorik egin, eta karraxika hasi zen: «Nora daramazue nire gizona garai honetan!»"²³

Gertakizunaren injustizia atxilotetaren orduan oinarrituko balitz bezala, eta ez atxilotetan bertan.

Estiloari begiratzen badiogu, ohartuko gara oso estilo garbia, zuzena, apaingarririk gabekoa erabiltzen duela. Esaldiak laburrak dira, sintaxia sinplea. Elipsirako joera garbia dago. Batez ere tentsio unetan, aditzik gabeko perpausak pilatzen dira bata bestearen atzetik erritmo bizkorra eta oso markatua ezarriz:

"Amari karraxi egin nion.

Ama etxean ez!

Anaiarekin irten omen zela.

Etxean izeba bakarrik".²⁴

²¹ ibidem, 16. or.

²² ibidem, 18. or.

²³ ibidem, 19. or.

²⁴ ibidem, 12. or.

"Eskumuturrak gerri atzean lotuta, hankak txankotiletan lokarrituta zeuzkan. Aldamenean militar bat eta lau falanjista horietakoak eta hiru txapelgorri. Ixil-ixilik, herriko bat edo beste, begira. Leihoak, gehienak itxita".²⁵

Elkarrizketak, oso biziak eta naturaltasun handikoak. Maisuki darabiltza Ugaldek erregistro ezberdinak: euskaldunen arteko hitzak, hika, oso estilo bizkor eta zuzenean:

"– Nora hoa?
– Irunera; goazemak!
– Zer egin behar duk hik Irunen?
– Zer?... Hara!

Eta txori aurpegi hark eskopeta bat erakutsi zidan, jostailu bat balitz bezala: «Mendira niak, goazen»...".²⁶

Gaztelera sartu behar denean, naturaltasun handiz eta behar den efektua sortuz. Guardia zibilak dira gehienetan hala mintzatzen direnak, eta beti lortzen du Ugaldek halako tonu agintezkoa eta mehatxuzkoa:

"– ¡Usted quedese quieto, o tambien le doy!".²⁷
"– ¡Que pasa, no les vamos a comer!".²⁸

Estilo kontu hauetan, handia da euskarazko eta gazteleraazko ipuinen arteko aldea. Gazteleraazkoetan irudi gehiago agertzen dira. Euskarazko lehen liburu honetako hizkera nahiko lehorra da. Ugaldek berak deskribitzen ditu euskaraz idazteko 1959 urte hartan, eredurik gabe, trebatzeko astirik gabe, izan zituen zailtasunak:

"Erdaraz idazteko izan nuen heziketa, eta euskaraz ahalegin batzuk egin banituen ere, oso gutxi izan zen; ez nuen exenplurik ikusi imitazio bidez ikasteko ere; irakatsi zidatena oso hasimasizkoa izan baitzen, ez nuen berandu arte hiztegi xume bat besterik ikusi".²⁹

Honako anekdota ere esanguratsua da oso:

"Berandu, oso berandu [ezagutu nituen euskal literaturako idazle klasikoak]. Erbestean nengoela. Euskaldunok ez dugu literatur tradizio aberatsa, baina duguna izkutatu, baztertu egin zaigu. Niri eskolan ez zidaten sekula euskal idazleei buruz hitz egin. Literatur erreferentziarik ez nuen lehenengo ipuinak idatzi nituenean.

²⁵ ibidem, 22. or.

²⁶ ibidem, 13.or.

²⁷ ibidem, 35. or.

²⁸ ibidem, 32. or.

²⁹ TORREALDAI, J.M., 109-110. or.

Gogoan dut Agirre lehendakaria Caracasera etorri zenetako batean aipatu niola Txomin Agirreren *Garoa* irakurri nuela, pentsatuz hori zela idatzi zuen guztia. Eta erantzun zidan: «Baina ez zaitetz ahaztu *Kresala* irakurtzen». Orduan izan nuen *Kresalaren* berri!"³⁰

Anjel Lertxundik ere, bere *Martin Ugalde. Glosak* liburuan, gai honen inguruko beste ikuspegi bat eransten du. Zailtasun praktikoez gain, garai hartan oraindik landu gabea zen euskaraz idaztera ausartzen zirenak, hizkuntza estandar normalizatu batek eskaintzen dituen ziurtasun eta bermaren jabe ez izateagatik lotsatzen ziren:

"Martin Ugalde ez da aurpegia ezkutatzale izan, eta hala ere *Erritar* seudonimoa baliatu zuen Venezuelen *Eusko-Gaztedi* aldizkariko euskarazko lanak izenpetzeko. Bere izena baliatzen zuen, ordea, gaztelaniazkoetan. Hona Ugaldek bera dioena, jokabide bitxiaren zergatia argitze aldera:

«Zergatik ez nuen hasiera hartan nire izenez sinatu? Ez dakit ziur. Nire lantxoan ortografia pobreaken susmoa egongo zen gertuen seguruaski».

Bigarren hizkuntzaren seme eta geurearen umezurtz egin gintuzten garai ilun haietako trauma kolektiboaren lekukotasun erdi lotsatua..."³¹

Esan dugu lehen bi asmo edo nahasten zirela testu honetan. Ordura arte gazteleraz aritu den euskal idazle batek euskal irakurlearekin zorrak kitatu nahia, euskarazko literatura eskaini nahi izana, batetik. Eta bestetik, euskaldunen errepresio egoera ahots goraz salatu nahia. Azken hau oso nabarmena da. Eta ondorengo liburuekin konparatuz gero, hurrengoetan ez da halako helburu trazedenterik somatzen. Egia da autore baten kezka, galderak, pasioak, sentimenduak, fijazioak, beti islatzen direla nolabait bere obretan. Baina Ugalderen lehen honetan islatu nahi hori konszientea da, borondate osoz bilaturikoa. Hurrengoetan gerraz, errepresioaz hitz egiten jarraituko du, baina beste modu batera: barneak hala eskatzen diolako –desahogoa, ekidin ezin duen gaia–. *Iltzalleak* honetan, gehiago ematen du euskaldunei zor dien mesedea. Euskaldunei beren mina ahots goraz adierazteko aukera eman nahi die. Herri bati bere oinazea adierazteko eskubidea ematea, barkamena eskatzeko modu bat da, azken batez. Eta Martin Ugalde, bere herrikideen zerbitzari, horretan aritu zen liburu honen bitartez: transmisore, bozeramaile lanean.

Gerrako eta ondorengo esperientziak Ugalderengan

"T.: Inpresioa dut «Euskal letren errepublikan» ez zaizula aitortu merezi duzun lekurik.

U: Xalotasun osoz esango dizut, uste dudala ezetz. Aurrena, ikusi ez zutelako nire prozesu berezia; nire kasua berezia izan da Venezuelen, bertakoentzat, euskaldunentzat han bertan, nolana begira jarrita berezitasun bat agertzen da. Ez dut esaten meritua dela, nirea behintzat, baizik eta situazio berezi batean jokatu dut euskaldun euskaltzale, aurreratu, neuk jokatzeko moduarekin, ez besterik. Eta, bigarren, ikusi eta gero ez

³⁰ ibidem, 238. or.

³¹ LERTXUNDI, A., 16. or.

dutelako interpretatu zabal, euskal munduko fenomeno sozial berri bezala, baizik eta fenomeno pertsonal legez, pertsonalkeriaz ukitua gainera. Keria beti dago presente, bi alderdietatik!"³²

Iltzalleak 1961. urtean argitaratu zuen Ugaldek. 1957an Txillardegik *Leturiaren egunkari ezkutua* kaleratu zuen; Jon Miranderen poemak zenbait aldizkaritan agertu ziren 1955 eta 1960 bitartean; Arestiren *Harri eta herri* 1964an; Saizarbitoriariaren *Egunero hasten delako* 1967an. Bai prosan bai poesian modernotasunaren hastapenak diren horiek, *Iltzalleaken* ("ahozko tradizioarekiko lotura zuzenetik zein kostunbrismoaren bideetatik desbideratzen eta bide propioa egiten ahalegintzen den lehendabiziko euskal ipuin-bilduma")³³ garai beretsukoak dira. Halaz guztiz ere, ez bata ez besteek ez zuten apenas elkarren berri izan. *Iltzalleak* debekatua izan zen Euskal Herrian eta ezkutuan baino ez ziren ale bakan batzuk banatu. Exilioko euskaldunei penintsulako berrikuntzei buruz iristen zaiena ere eskasa da:

"Herriaz zer informazio genuen, diozu.

OPR hartzen nuen nik atzerapen batekin; exilioko aldizkariak, berandu; geuk egiten genituen batzuk, lehen esan bezala; bertoko egunkariak Caracasen berri antifrankista asko ematen zuten. Bestalde, herrian bizi zen kulturaz, gizartegintzaz, gutxi; gutxi agertzen zelako honetaz; agertzen ziren aldizkariak eta hartzen genituen. Nolanahi, komunikazio eskasa zegoen garai hartan".³⁴

Ugaldek berak, "El exilio en la literatura vasca: problemas y consecuencias" *Exilio español en 1939* libururako prestatu zuen artikuluan, erbestean idatzitako literaturan eraberritzerik ez zela gertatu adierazten du. Artikulu osoan zehar bat dator Sarasola eta Torrealdairen iritzi jadanik klasikoarekin: 1960aren hamarkada inguruan sortzen dela euskal literatura modernoa Euskal Herrian. Eta ohartzen da exilioan idazten den literaturak, penintsulan gertatzen denaz ezjakinak, lehengo bide zaharretik darraia. Ez du adierazten, ordea, bere *Iltzalleak* modernotasun horretan murgiltzen dela bete-betean.

"Los que escriben en el exilio trabajan por inercia a través de los caminos iniciados por los que en su tiempo fueron innovadores, y de los que algunos no pudieron terminar de andar los suyos por haber fallecido prematuramente, como en el caso de «Lizardi»".³⁵

Gertaera honentzako azalpena ere ematen du. Pentsa liteke penintsulako aurrerapausoen berri ez izanik ere, erbesteko idazleek modu paraleloan beren eraberritze bidea ere egin zezaketela. Elkar elikatzeko, aholkatzeko, gidatzeko, motibatze testuingururik ez dago,

³² TORREALDAI, J.M., 267. or.

³³ LERTXUNDI, A., 27. or.

³⁴ TORREALDAI, J.M., 128. or.

³⁵ UGALDE, M., "El exilio en la literatura vasca: problemas y consecuencias", in *El exilio español en 1939*, Taurus, Madrid, 1976, 243. or.

ordea: "es natural que la dispersión del exilio no produzca un movimiento coherente que siga en la brecha de los caminos emprendidos".³⁶

Ez da hau euskal letren fenomeno soilik. Ugaldek "El exilio en la literatura vasca: problemas y consecuencias" idatzi zuen argitalpen berean Santos Sanz Villanuevak halaxe dio gatzelerazko prosaz "La narrativa del exilio" izeneko kapituluan:

"La incomunicación de la Península respecto a la obra de los desterrados –aspecto parcial de un aislamiento mucho mayor– dificulta un enjuiciamiento literario –estrictamente literario– ponderado de una obra ingente. (...). Pero, además, es insuficiente considerar esta incomunicación solo desde los efectos para el lector peninsular, olvidándose que comporta, a la vez, graves consecuencias para los mismos novelistas desterrados: separación del destinatario primordial del libro y falta de conocimiento directo de España. La primera circunstancia es causa de no pocos desalientos, de esa sensación de sinsentido a la que se ha referido alguno de los exiliados, pues nada más desolador para un escritor que estar vedado a su propio público".³⁷

Pentsatzekoa da are larriagoa izango litzatekeela halako zirkunstantzia, ez jaioterra ezberdina baina hizkuntza bera zuten idazle espainol eta irakurle latinoamerikarren artean, baizik eta baita hizkuntza ere bestelakoa zuten euskal idazleen kasuan.

Ugalde, oztopo hauek guztiak gaituta, bere bide propioa egiten saiatzen da. Emaizta *Iltzalleak* da. Saiakera laburra, halere. Euskal Herrira itzuli arte, antzerki obratxo bat eta umeentzako ipuin didaktiko batzuk kenduta, ez du euskaraz ezer gehiago argitaratzen. Bi arrazoi direla medio ikusten dio "azkar bide honi erreparo latz bat": zaila egingo zitzaioela askatasunean exilio edo inmigratioko laztasunak argitara ematea, eta, bestalde, bere irakurle venezuelarra eta bere mundua, berak landua zuena, galtzen zuela. "Euskal kapillari beldur nion, egia esan. Idazle bezala suntsituko ninduen".³⁸

1969an Euskal Herrira itzultzen denean testuinguru aproposa aurkitzen du, maila politikoan ez bada ("gauza larrietaz" hitz egiteko eta argitaratzeko aukerarik ez), bai behintzat maila intelektualean. Hamabost urte inguru pasatzen dira, halere, berriro ere euskarazko literatura argitaratzen duen arte: *Mantal urdina* ipuinak 1984an, *Bihotza golkoan* ipuinak 1990ean, *Itzulera baten historia* nobela 1990ean, *Pedrotxo* nobela 1995ean eta *Erretiradako trena* ipuinak 1997an.

Ugaldek egokitze prozesua behar izan du. Itzuleran aurkitu duen Euskal Herria ez da begi ninian gordeta zuena:

"[En el exilio], uno tiene viva la imagen de su país y hace esfuerzos por adecuarlo a los cambios que imprime el tiempo; pero siempre se equivoca uno, porque ese tiempo de medida sigue siendo el de uno mismo, y cuando vuelve, en mi caso a Euskadi, me encuentro con un mundo que en cierto modo me es ajeno, esta la geografía intacta, claro,

³⁶ ibidem, 243. or.

³⁷ SANZ VILLANUEVA, S., "La narrativa del exilio", in *El exilio español en 1939*, Taurus, Madrid, 1976, 114. or.

³⁸ TORREALDAI, J.M., 258. or.

pero se ha modificado el paisaje con pinos, el urbanismo con cajones de hormigón (¡como en todas partes!), ha cambiado el tejido humano que lo habita, ya con otra voz, otro acento; aún los amigos de la infancia se han distanciado en ese vivir cada uno por su lado años y años de experiencias diferentes y hasta divergentes, y cuando hablas con ellos de los temas que fueron comunes, te sorprendes de lo lejos que estamos el uno del otro. Esto se va cubriendo, poco a poco, con los acontecimientos que comenzamos a vivir de común de nuevo".³⁹

"Yo suelo decir que la condición del exiliado es ingrata, porque no aprende nada, pero tampoco puede olvidar nada. Es como si quedara fijado en una foto, inmóvil, con la chistera y los bigotes de cuando partió. Cualquier cambio, cualquier evolución fuera de su patria, se le aparece como una traición. Carece de flexibilidad para mantener lo esencial y adaptarse en lo accesorio".⁴⁰

Horregatik, bueltakoan zekarren asmoa aldatu egiten da.

"Es muy posible, no lo puedo demostrar, pero si mi país de origen hubiera sido política y culturalmente próspero, de no sentir la llamada de un país disminuído en lo político y en lo cultural, especialmente su lengua, no hubiera decidido volver".⁴¹

Bere hizkuntza txikiaren deiak erakarrita itzuli eta hamabost urtez ez dio bere herriari euskarazko libururik eskaintzen. Hainbat arrazoi aipatzen ditu Ugaldek aukera hau azaltzeko. Garai hartako eskakizuna bestelakoa zela, batetik. Euskarazko literatura modu duinean eskaini zezaketen idazle gazteak bazirela; ez, ordea, herriari ondo ulertuko zuen gazteleraz bere historia azalduko zionik.

"Cuando volví, el euskera me seguía preocupando y pensaba dedicarme a él. Pero vi que florecía una generación de jóvenes escritores, algunos euskaldunberris, y que con ellos se salvaría la lengua. Ya no podía escribir lo que hacía en Venezuela, no tenía sentido, porque las esperanzas del euskera estaban empezando a colmarse gracias a los nuevos valores. Sin embargo, descubrí con sorpresa que la gente no sabía nada de historia. Yo reconocía mi falta de preparación en este campo, y la achacaba al alejamiento del país, pero comprobé que tampoco los que se habían quedado en Euzkadi sabían ni una palabra. Un pueblo que no sabe como ha perdido lo suyo, tampoco sabe como recuperarlo. En el campo de la Historia encontré mi nueva ubicación".⁴²

Arrazoi pragmatikoagoak ere badarabiltza: bizimodua atera beharra. "La literatura en euskera me atrae, pero no da de comer"⁴³ esan zuen 1978. urtean.

³⁹ ibidem, 301. or.

⁴⁰ ibidem, 305. or.

⁴¹ ibidem, 300. or.

⁴² ibidem, 300. or.

⁴³ ibidem, 303. or.

Eta euskarriari dagokionez, euskaraz trebatu beharra. Euskara batuaren lehen urratsak emanak ziren, ikastolak sortzen hasiak, "h"aren auzia pil-pilean... 1946an utzi zuen egoeratik oso urrun. Eta hala, euskara berri, batu horretan bere burua azaltzeko gai ikusi ez, eta urteak ematen ditu hizkera hori ikasten, barneratzen eta egokitzen.

"Nire lana hemen erdaraz, zergatik? Euskaraz ez nintzelako gauza tajuzko ezer egiteko".⁴⁴

Harrigarria da nola, zailtasun, marjinazio eta desegokitasun guztiak gaindituz, Ugaldek bere idazle senari eta herriarenganako sentitzen duen ardurari erantzuna eman dien. Hizkuntza debekatu eta exiliatuaren gainetik, gidaritza faltaren gainetik, hizkera berri ezezagunen gainetik, adinarengatik diferentzien gainetik, Ugaldek asmatu du beti ere aurrera egiten eta bere pertsonaia apal, anekdota xume, tonu xamur eta mezu humanista geureganatzen. Harrigarria ere "euskal letren errepublikak" denbora luzez Ugalderen irudia non kokatu jakin ez eta bazter batean utzi izana. Beharbada, urteak eta hamarkadak pasata, egun oraindik guretzat hain bereizgarria den 20 urteko adin diferentzia eta itsaso bateko distantzia geografikoa leuntzen eta txikitzen direnean, mende erdi berean idatzi duten idazleak belaunaldi edo talde beretsukoak joak izango direnean, Martin Ugalde lekuz kanpo ipintzeari utzi eta euskal literaturaren historian zor zaion lekua errekonozituko da.

Bibliografia

- ASKOREN ARTEAN, *Aiurri*, zenb. berezia 1, Manuel Larramendi Kultur Bazkuna, Andoain, 1994.
- BETI, I. (ed.), *Martin de Ugalde. Cuentos*, Anthropos, Barcelona, 1992.
- IZAGIRRE, K., "Hitzaurrea", in UGALDE, M., *Erroetatikmintzo*, Sendoa, Donostia, 1984.
- LERTXUNDI, A., *Martin Ugalde. Glosak*, Andoaingo Udaleko Euskararen Normalkuntzarako Lansaila, Andoain, 1997.
- SANZ VILLANUEVA, S., "La narrativa del exilio", in *El exilio español en 1939*, 4. bol., Taurus, Madrid, 1976, pags. 109-182.
- TORREALDAI, J.M., Martin Ugalde. *Andoaindik Hondarribira Caracasetik barrena*, Jakin, Donostia, 1998.
- UGALDE, M., "El exilio en la literatura vasca: problemas y consecuencias", in *El exilio español en 1939*, 6. bol., Taurus, Madrid, 1976, pags. 217-283.
- UGALDE, M., *Mientras tanto fue creciendo la ciudad*, J.A. Ascunce ed., Donostia, 1992.

⁴⁴ ibidem, 263. or. Antzekoak 163 eta 244. orrialdeetan.